

András Edit

EGY MAGYAR AMERIKÁBAN

Adalékok Munkácsy Mihály és John Wanamaker kapcsolatához és a Kálvária-képek amerikai kontextusához

John Wanamaker (1838–1922) szobra a philadelphiai városháza mellett áll, szemben avval az épülettel, ami a mai napig a Wanamaker building nevet viseli, jóllehet már nincs a család tulajdonában, s mely a század elején a tulajdonos nevét viselő nagyáruháznak adott helyet. Ennek nagytermében húsvétonként egészen 1986-ig kiállították Munkácsy Mihály két, Wanamaker tulajdonában lévő képét, a Krisztus Pilátus előtt és a Golgota című műveket,¹ melyek a város látványosságai közé tartoztak, s melyekhez levelek, sajtócikkek és vendégkönyvi bejegyzések szerint tömegek zarándokoltak az Amerikai Egyesült Államok legtávolabbi zugából. Jóllehet Wanamaker titulusa a szobra talapzatán mindössze annyi, hogy „Citizen”, azaz a város polgára, Benjamin Franklin mellett lépten-nyomon az ő nevébe botlik a látogató a történelmére roppant büszke városban. Tevékenysége rendkívüli sokoldalú; a kereskedelemtől, s avval kapcsolatos innovációktól kezdve különböző közhivatalokon és vallási posztokon, misszionárius tevékenységen át a műgyűjtésig terjed. Ismertségét és elismertségét az is jelzi, hogy nem sokkal a halála után megjelent kétkötetes, vaskos és részletes életrajza.²

Wanamaker írásos hagyatéka, kiterjedt hivatalos és személyes levelezése, naplói, üzleti iratai, a tevékenységét és életét dokumentáló fényképek Philadelphiában maradtak, s a The Historical Society of Pennsylvania gyűjteményébe kerültek 1988-ban.³ Az életrajzíró cédulaanyagával kiegészült anyag 192 láb, mintegy 58 és fél folyómétert kitevő óriási gyűjteményi egységet képez. A hagyatékot tematikai egységekbe rendező, leltározó adattáros, a nyomtatott leltárkönyv társszerzője⁴ egyben szerzője egy másik Wanamakerről megjelent monográfiának is.⁵ Jóllehet mindkét szerző alaposan ismerte az írásos hagyatékot, és arra támaszkodva írta meg monográfiáját, népszerűsítő könyvekről lévén szó, nem közölnek forrásokat és az idézetek pontos lelőhelyét sem adják meg. Feltehetően ezeket a másodlagos forrásokat használta John Maas is a Munkácsy-képek vonatkozásában úttörő jelentőségű tanulmányában, minthogy ő sem ad forrás lelőhelyeket.⁶ Munkácsyval kapcsolatos korábbi tanulmányomban, minthogy elsősorban Munkácsy amerikai kontextusa foglalkoztatott, magam szintén másodlagos forrásokra támaszkodtam.⁷ Az anyag roppant érdekessége s amerikanista érdeklődésem indított arra, hogy nyomába eredjek a forrásoknak, esetleges újabb információk reményében is. Philadelphiában folytatott, s igen eredményesnek tűnő, folyamatban lévő kutatásaim⁸ hozadékait folytatólagosan készülök közreadni.

Munkácsy és a két Krisztus-kép mind a monográfiákban, mind a Wanamaker-hagyaték elrendezésében számon tartott tényezők, úgy is, mint a műgyűjtő Wanamaker büszkeségei. A korabeli sajtó tudósított – és mindkét monográfia is említi – az 1907-es, a lindenhursti kertvárosi házban kiütött tűzvészről, amelyben igen sok kép és műkincs megsemmisült, de a Munkácsy a szomszédok jóvoltából megmenekültek. „A hét szenzációja John Wanamaker gyönyörű lindenhursti vidéki házának leégése és műgyűjteménye különböző mesterműveinek izgalmas megmentése, melyeket kivágtak a keretből, s kivonszoltak a mély hóba, majd biztonságos helyre vitték. A két Munkácsy vászon, a Keresztrefeszítés és a Krisztus Pilátus előtt, melyek értéke 250.000 \$-ra rúg, talán a legismertebbek a műtárgyai közül.”⁹ A hagyatékhoz csatolt Appendix, az életrajzíró Gibbons több doboznyi gépelt cédulaanyaga között külön egység foglalkozik a tűzvésszel. Köztük az egyiken az olvasható, hogy „A szomszédok mentőakciójának hősiessége és gyors döntése mentette meg a két Munkácsy képet.”¹⁰ Az is a cédulából ismert, hogy Wanamaker és családja a városi házban tartózkodott és Wanamaker telefonon irányította a mentést. A tüzeset után Wanamaker a városi házában, illetve az áruházában tartotta és állította ki képeit; hol külön teremben kiállításoként, hol, mint a Munkácsy esetében, valamely – többnyire vallási – eseményhez rendelve a nagycsarnokban.¹¹ Így a Display Department, azaz a kiállításokkal foglalkozó részleg iratai között olyan lista is található, mely tartalmazza a lindenhursti gyűjteményben található festőket. Ennek alapján Munkácsy Constable, Van Dyck, Gainsborough, Frans Hals, Hogart, Rembrandt, Tiziano, Turner, Velázquez és Corot társaságában kapott helyet a gyűjteményben.¹²

A nagyra becsült Munkácsy-képekről, akárcsak az áruház épületéről, belső tereiről – az úgynevezett Egyiptomi halról, a nagycsarnokról és a nagycsarnokban található, ma is egykori helyén lévő nagyméretű sas szoborról, népszerű városi találkahelyről – képeslapot¹³ nyomtattak, zömükben az 1911-es ötvenéves „arany jubileumra” (1861–1911),¹⁴ hátoldalukon rövid tájékoztató szöveggel. Bizonyára az ötvenéves jubileumi ünneplésnek is része volt a két Munkácsy-kép kiállítása a Húsvét előtti nagyhéten és húsvétkor – ahogy a képeslapok tájékoztatnak – a nagycsarnok egymással szemközi két rövidebb falán, ami aztán többé-kevésbé rendszeresen ismétlődő szokássá vált. A későbbi kiállításokról fényképfelvételek,¹⁵ levelek, vendégkönyvek tudósítanak. A képek nagybecsülését és népszerűségét jelzi, hogy Wanamaker nem sokkal a megvásárlásuk után Sedelmeyer promóciós módszerének nyomvonalán külön katalógust nyomtatott róluk,¹⁶ melyet aztán újabbak követtek különböző időszakokból, minthogy a gyakorlatot fia, Rodman Wanamaker is követte.¹⁷

A korabeli katalógusokból rekonstruálhatjuk Munkácsy és Wanamaker megismerkedésének körülményeit. „Düsseldorfban találkozott egy amerikai művésszel, John R. Taittal, és rajta keresztül egy amerikai gyűjtővel, Wil-

tach úrral Philadelphiából. Ez utóbbi bízta meg egy nagy kép festésével, aminek eredménye a Siralomház volt.”¹⁸ Ugyanezen forrásból tudható Wanamaker vásárlásainak pontos dátuma is: Krisztus Pilátus előtt, 1887. február, Golgota, 1888 április.¹⁹ Sajnos a Wanamaker-iratokból ez idáig nem sikerült árnyalni a nagyszabású vásárlások körülményeit, de művész és gyűjtője későbbi colpachi találkozására,²⁰ kapcsolatának természetére fény derül a levelezésből, Wanamaker anyjának írt részletes beszámolójából.²¹ Előkerült annak a levélnek az angol nyelvű gépelt fordítása is, amelynek egy passzusát oly sokszor citálják az életrajzírok,²² a megözvegyült Cecile Munkácsy levele Wanamakerhez, amelyben neki ajándékozta Munkácsy festőpalettáját.²³ A hagyatékban egy kis cetli rögzíti, hogy a paletta törötten 1901. december 13-án Brasseur úrtól, Cecile Munkácsy unokaöccsétől beérkezett.²⁴

Ami Wanamaker viszonyát illeti Munkácsyhoz, arról a lelkiismeretes életrajzíró cédulaanyaga tudósít, melyek között Munkácsy külön címszó. Ezek között aprónyomtatványok, újságkivágások, más forrásokból összegyűjtött, hivatkozás nélküli gépelt információk, illetve Wanamaker lejegyzett gondolatai találhatóak.²⁵ Az egyik utóbbi, Munkácsy iránti elismerés címszóval, 1921. november 11. dátummal, John Wanamaker aláírással a colpachi találkozást idézi. „Délutáni séta Munkácsyval a bájos luxemburgi hercegségben. Évekkel ezelőtt az író azt tanulta a nagyszerű festőtől, hogy amit az ember lát, attól függ, ami benne van. Nem egyedül a szeme, és a füle az, aminek révén tájékozódik a világban. Munkácsy a természetet és a körülötte zajló történéseket nemcsak a szemével, de a lelkével is látta. Ez azt jelenti, hogy vannak, akik a természettel többféleképpen kommunikálnak, nemcsak szemmel, ami pusztán a virágok és levelek színét és formáját érzékeli, de semmit nem mond azok melódiájáról és harmóniájáról...”

Wanamaker vásárlási motivációjáról az egyik gépelt cédula tájékoztat: – „Krisztus Pilátus előtt. Amikor megvette ezt a festményt 1888-ban, az volt az elképzelése, hogy vándorkiállításra küldi az országban – vallásos hatása miatt – amit meg is tett.”²⁶ A képeslapok hátoldali kísérszövegei arról tájékoztatnak, hogy „Amikor kiállította őket templomokban szerte az Egyesült Államokban, millióan tolongtak, hogy lássák őket, egy másik millió pedig kiszorult a zsúfolt templomokból.”²⁷ Egy másik Gibbons-feljegyzés szerint a kiállítások kapcsán istentiszteletet tartottak. Úgyszintén a Munkácsy-képek elsősorban vallási – és nem elsősorban művészeti, művészettörténeti – amerikai kontextusát²⁸ igazolja az a gépelt, dátum nélküli feljegyzés, ami feltehetően az áruházi „tárlatvezetőket”, vagy a dolgozókat instruálta és szólította fel őket imára a következők szerint. – „(Michale De Munkascy [sic!] életéről és festményeiről szóló beszéd vége.) Következő alkalommal, ha a Wanamaker Áruház nagycsarnokába lépsz, megtekinteni a Krisztus Pilátus előtt és a Golgota című képet, megállnál még egy percre és ajánlanád ezt a három imát? Először – hálaadási ima egy olyan művésznek, mint Munkácsy,

aki ezeket a rendkívüli képeket adta nekünk. Másodszor – hálaima a John Wanamaker (Áruháznak²⁹) nagyvonalúságáért, hogy megosztja velünk őket Húsvét idején. Harmadszor – (a legfontosabb) egy hálaadási ima a mi Menyeyei Atyánknak az ő fiáért, aki meghalt a kereszten, amiért mi a kereszténység világosságát birtokolhatjuk az egész világon. (Nem használható Evelyn B. Conners engedélye nélkül.)³⁰

A vendégkönyv alapján a látogatók laikusokból, művészekből, kivándorolt hazafiakból és főleg a papságból verbuválódott. A bejegyzések tanúsága szerint a képet a vallásos érzület növelése miatt tartották sokan igen nagyra, sőt az is elhangzik, hogy a kép „Önmaga ima az időseknek és a fiataloknak egyaránt, de főleg az utóbbiaknak. Megnyeri a hívőket és jobban megszeretteti Krisztust.”³¹ „Mindenható istentisztelet – az evangélium maga egyetlen festményben.”³²

A korabeli fényképek és a képeslapok leírása alapján a Munkácsy-képek a gazdagon feldíszített áruház nagycsarnokának két rövidebb falán voltak ki függesztve. Külön osztály volt felelős a hagyományos karácsonyi, húsvéti dekorációért. 1965-ben egy, az áruház vezetőségének írt levél írója, miközben egyetért a képek kiállításával, arra panaszkodik, hogy túl sok a járulékos dekoráció, ami rontja a képek hatását, jelezve egyben az időközben bekövetkezett változást a valláshoz való viszonyban is. „Jó volt újra látni a Munkácsy képeket a szent hét alatt[...] Javasolhatnám, hogy következő évben Ön és a vezetőség tegye mérlegelés tárgyává a következőket: Hagyják, hogy a képek maguk határozzák meg a nagycsarnokot a szent hét alatt, minden egyéb dekoráció nélkül³³ a helyiségben. Ez a dramatikus prezentáció lenne az, ami leginkább megfelelne a Krisztusi kalendárium ezen visszafogott hetének. Bizonyára egyetértene abban, hogy ezek a képek olyan nagyszerűek, hogy nincs szükség semmire, ami elvonja a látogató figyelmét a tragikus eseménytől, ami a Húsvét örökérvényű jelentését nyújtja számunkra [...]”³⁴

FORRÁSKÖZLÉSEK³⁵

1. Munkácsy Mihály Wanamakerhez írt telegráfja, Colpach, 1887. augusztus 22.

„Wanamaker
Privathaus, Greiss Becker 83

Redange 39 1887 22 8 3 uhr

Sedelmeyer just arriving inform me you are Hamburg not far from our country. I [...] have great pleasure if you would come stay with us some days.

Munkácsy
Chateau Colpach
Par Redange Luxemburg”

The Historical Society of Pennsylvania, Philadelphia, Wanamaker papers 2188, Appendix drawers 5–7

„Wanamaker
Magánház, Greiss Becker 83

Redange 39 1887, augusztus 22. 3 óra

Sedelmeyer most érkezett és informált arról, hogy Ön Hamburgban van, nem messze a mi országunktól. [...] nagy örömmre szolgálna, ha eljönne hozzánk és pár napra nálunk maradna.

Munkácsy
Chateau Colpach
Par Redange Luxemburg”

2. John Wanamaker anyjához, Elizabeth Kocherspergerhez írott levele, Colpach, 1887. augusztus 27.

„Baron Munkacsy’s studio
Chateau Colpach
Par Redange
Duchy of Luxembourg
Saturday afternoon
4 o clock Aug 27/87

My darling Mama

I came from Coblenz at 8.19 and along the charming Moselle. If anything the winding river & castled hills surpasses the scenery of the Rhine – At 1 o clock Mr Sedelmeyer met me at Luxemburg beyond the river and after a lunching or breakfast as it is universally called we drove about the famous fortification of Luxembourg. A British member of parliament who I met said Luxembourg for which the French Germans & Spanish fought at different periods was situated very similarly to Jerusalem. This fact gave additional charm while looking at its serene hills hanging terraces and roman like roadways & streets.

At 3 o clock we left for Arlong [?] on the borders of Belgium, at 4 o clock were in Mr Munkacsy’s carriage, after an hours drive halted in a beautiful old park in front of a very old granite French villa built of stone + mastic, the body of the walls painted a rose tint.

The baroness (who was such when she married MM) was at the door, gave me a cordial reception / She speaks a little English – Mr Munkacsy not a word – I was taken at once to a large odd, strangely interesting studio, and received another warm welcome in French from the baron himself. Their two visitors I also met a Mr Harkanyi a Hungarian member of Parliament + a Prince de Wreda a German nobleman. After cleaning up, changing clothes, the Baron, Mr Sedelmeyer and I took

a ride until dark. When we sat down at 7.30 to dinner which was frenchy + elegant in the extreme. At 9.15 we were taking coffee in the billiard room when we sat and talked until 12. they all pressed me so earnestly and cordially to not leave early this morning as intended that I thought I would enjoy the Sabbath more in this quiet country than if in Paris and I concluded to stay. The park in which the castle (though it is only an ordinary roomy French house) is old, pretty, full of pines, figs and walls.

I would give anything to have you here to see it all, and hear the Madame talk her broken English in such a charming way. The difference from any life that I ever saw gives all a novelty to me. The house is full of old, artistic but simple things.

Sabbath day 3 o'clock

They came for me to drive yesterday and I had to lay my letter down. We took a long ride partly in Belgium, partly in the Duchy of Luxembourg – returned to dine at 7.30, sat for an hour and a half, then into the drawing room for coffee. I went to bed early, and this morning as there was no other church I accompanied them at 10. o. cl. To their Little village Catholic Church. For the first time was a worshipper with Catholic people. There were more present [...] the peasants. The men mostly in their blue smock shirts $\frac{1}{2}$ way to their knees.

I am having a quite day. They wanted me to ride but I declined to do this as a [...] but not willing to ride on Sunday, afraid to tell them for fear of giving offend, as they might not understand me.

Madame Munkacsy says to send her kind regards to you and hopes to see you next year when you come. They could not be kinder than they are, would make me stay a long time if I would. I go at 10 tomorrow hoping to reach Paris tomorrow night from where I will add something to this mail + it in time for the next steamer.

I should have a much better time here among these people if I only knew a little French or German. It seems so unclever of us to not pick it up coming as we do. I feel it to be an injustice to our children not to make them got these languages.

Of course I have no home letters, and I am eager to get to Paris to hear from you all.

I have been kept on short allowance's of mama letters – have nothing from you since July 21, this 28 Aug. Never mind I'll be soon be by your side listen to your dear voice.

Paris Tuesday, 11.30 am. [...]”³⁶

The Historical Society of Pennsylvania, Philadelphia, Wanamaker papers, 2188, Box 240

„Báró Munkácsy műhelye
Chateau Colpach
Par Redange
Luxembourg hercegség
Szombat délután 4 óra
1887. Aug 27.

Kedves Mama,

Coblentzből jöttem 8 óra 19-kor az elbűvölő Moselle mentén. A kigyózó folyó, [...] a hegyek és rajtuk kastélyok övezik a Rajnát. 1 órakor Mr Sedelmeyer várt a folyó túloldalán Luxemburgban, majd a reggeli vagy ebéd után, ahogy általánosan hívják, végigvezettünk a híres Luxemburgi vár mentén. A parlament egy angol tagja, akivel találkoztam, azt mondta, hogy Luxemburg, amiért különböző időszakokban a franciák, a németek illetve a spanyolok harcoltak, nagyon hasonló elhelyezkedésű, mint Jeruzsálem. Ez a tény csak fokozta a hely charmejét, ahogy megszemléltük nyugodt hegyeiről lefüggő teraszait és római jellegű útjait, utcáit.

3 órakor elhagytuk Arlongot (?) Belgium határánál, 4 órakor pedig már a Munkácsy fogatban voltunk. Egy óra vezetés után érkeztünk egy szép régi parkba, mely egy régi, kőből rakott francia villa előtt terült el, melynek falai rózsaszínre vannak festve.

A bárónő (az volt, mikor hozzáment Munkácsyhoz) állt az ajtóban, és megfelelő fogadtatásban részesített. Egy kicsit beszél angolul – Munkácsy úr egy szót sem – azonnal egy nagy, fura, furcsán érdekes műhelybe vezettek, ahol újabb meleg, francia nyelvű fogadtatásban részesültem a bárótól magától. Két látogatójuddal szintén találkoztam, Harkányi úrral, magyar parlamenti képviselő és de Wreda herceggel, egy német nemes emberrel. Tisztálkodás és átöltözés után a báró, Sedelmeyer és én sötétedésig kikocsiztunk, majd fél nyolckor leültünk vacsorázni, ami franciás volt és végtelenül elegáns. Negyed tízkor kávéztunk a biliárdszobában, majd leültünk és éjfélig beszélgettünk. Oly meggyőzően és szívélyesen presszionáltak mindannyian, hogy ne távozzak korán reggel, ahogy szándékoztam, hogy úgy gondoltam, jobban élvezném a szombatot ebben a csendes országban, mint Párizsban és úgy döntöttem, hogy maradok.

A park, amiben a kastély van (ami csak egy átlagos, tágas francia ház), régi, kellemes, tele van fenyővel, fűgével és fallal. Mit meg nem adnék azért, hogy itt lehess és mindezt láthasd, és hallhasd a madame roppant charme-os tört angolját. Ez az élet mindentől különbözők, amit eddig láttam és ez újdonságélményt jelent. A ház tele van régi, művészi, de egyszerű tárgyakkal.

Szombat, 3 óra.

Jöttek értem tegnap kocsival, úgyhogy abba kellett hagynom a levelet. Hosszú utat tettünk meg, részben Belgiumban, részben a Luxemburgi hercegségben – fél nyolckor érkeztünk meg vacsorára, leültünk másfél órára, majd a rajzszobában kávéztunk. Korán mentem ágyba, és ma reggel, minthogy nem volt más templom, hozzájuk csatlakoztam tíz órakor, az ő [...] kicsi vidéki katolikus templomukba. Első ízben imádkoztam katolikusokkal. Több paraszt volt jelen [...] Az emberek többnyire a hosszú, térközépig érő kék ingeikben voltak.

Ma nyugodt napom van. Ki akartak vinni kocsikázni, de elzárkóztam [...] de nem akartam vasárnap kirándulni, de félttem megmondani nekik, nehogy megbántsam őket, minthogy lehet, hogy nem értenének meg.

Madame Munkácsy szívélyes üdvözlését küldi és reméli, hogy láthat jövőre, ha jössz. Nem tudnának kedvesebbek lenni, mint amilyenek, marasztalnának hosszú időre, ha tudnék maradni. Holnap tízkor elmegyek, s remélem holnap estére Párizsba érek, ahol majd hozzáírok valamit a levélhez és feladom a következő gőzzel.

Sokkal jobban érezném magam itt ezek között az emberek között, ha csak egy kicsit is tudnék németül vagy franciául. Roppant botorság a részünkről, hogy nem szedünk fel semmit. Úgy érzem igazságtalanok lennénk a gyerekeinkkel, ha nem taníttatnánk meg nekik ezeket a nyelveket.

Természetesen, mivel nincs otthonról levelem, nagyon vágyom rá, hogy Párizsban legyek és halljak rólatok. Nem vagyok elkényeztetve mama leveleivel – július 21 óta semmit nem kaptam, s ma már augusztus 28. van. No mindegy, ügyis nemsokára melletted leszek és hallhatom kedves hangodat.

Párizs, kedd, de. 11.30 [...]"

3. Cecile de Munkácsy levele John Wanamakerhez, h.n., é.n.

„Translation

Dear Sir:

My dear and very devoted cousin Mr. Alexis Brasseur Brian, has gone to America on business. I have profited by this occasion to beg him to remit to you, for me, the dear Palette of my good and illustrious husband, it is with this palette that he painted the two Christ the Christ before Pilate and Christ on the Cross, of which you are the owners; as you will see this palette was broke on account of the weight of the colors but the Master esteemed it so highly that he had it repaired to use always. I am happy, dear sir, to have this occasion to be agree, and to prove to you that I have not forgotten you, I could not have offered to one more worthy than you this precious souvenir of the one whom you so much admired and at the same time appreciated his grand qualities of heart and loyalty.

I hope to see you one day either in Paris or Cologne. My cousin, Mr Brasseur, will give you some interesting Photographs, and I have no doubt of the welcome you will give him. My affection to your adorable wife and dear children and for you dear and illustrious Sir, all my devotedness.

Cecile de Munkacsy"

The Historical Society of Pennsylvania, Philadelphia, Wanamaker papers, 2188, Box 1, folder 15

„Kedves Uram:

Az én kedves és elkötelezett unokaöcsém, Alexis Brasseur Brian Amerikába ment üzleti útra. Én megragadtam az alkalmat, s megkértem, hogy vigye el Önnek az én jó és illusztris férjem kedves palettáját, amivel a Krisztus Pilátus előtt és a Krisztus a kereszten képeket festette, amelyek az Ön tulajdonában vannak; amint látni fogja, a paletta eltört a festék súlyától, de a mester olyan nagyra értékelte, hogy inkább megjavította, s mindig azt használta.

Boldog vagyok, kedves Uram, hogy élhettem evvel a lehetőséggel, s hogy bizonyítani tudom Önnek, hogy nem felejtettem el. Nem tudnám olyan valakinek felajánlani

ezt a különleges ajándékot, aki arra érdemesebb lenne, mint Ön, aki rajongott a meseterért és nagyra becsülte nagy szívét és lojalitását.

Remélem, hogy egy napon találkozunk Kölnben vagy Párizsban. Unokaöcsém Brasseur úr adni fog Önnek néhány érdekes fotót, s nem kétlem, hogy Ön örömmel fogja fogadni.

Szeretettel üdvözlöm a bájos feleségét és kedves gyerekeit, és Önt, kedves és ilusztris uram, teljes odaadással.

Cecile Munkácsy”

JEGYZETEK

- ¹ Ld. John MAAS: Munkácsy in America. New Light on Christ before Pilate (Munkácsy Amerikában. A Krisztus Pilátus előtt új megvilágításban). *Művészettörténeti Értesítő*, 1988/ 1–2. 33–44.; ANDRÁS Edit: Egy magyar Amerikában. A Munkácsy-trilógia és a Wanamaker Áruház. In *Angyalokra szükség van. Tanulmányok Bernáth Mária tiszteletére*. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 2005, 21–34.
- ² Herbert Adams GIBBONS: *John Wanamaker*. Harper & Brothers Publishers, New York and London, 1926.
- ³ A hagyaték nagy része a Woodward and Lothrop, Inc. donációjaként került állami gyűjteménybe, mely társaság 1986-ban vásárolta meg a Wanamaker vállalkozást.
- ⁴ *The Wanamaker papers # 2188*. Compiled by Louise JONES and William ZULKER. The Historical Society of Pennsylvania, 2000.
- ⁵ William Alien ZULKER: *John Wanamaker: King of Merchants*. Eaglecrest Press, Wayne, Pennsylvania, 1993.
- ⁶ MAAS i. m.
- ⁷ ANDRÁS i. m.
- ⁸ Köszönettel tartozom az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetnek, amiért tanulmányi szabadságot biztosított a kutatásaimhoz.
- ⁹ Philadelphia notes. *Art Bulletin*, 1907 febr. 17.
- ¹⁰ Wanamaker papers # 2188, Appendix A. Drawers 10–12, Lindenhurst – fire (1907) címszó alatt.
- ¹¹ Ld. erről résztesen ANDRÁS i. m.
- ¹² Wanamaker papers # 2188, Box 50, folder 4.
- ¹³ Wanamaker postcards, George M. Brightbill collection, Library Co. of Philadelphia Print Dept.
- ¹⁴ Néhány képeslap így van jelezve. Kiadójuk Taylor Art Co. of Philadelphia.
- ¹⁵ Ezek publikálására szerzői jogi nehézségek miatt csak a későbbiekben kerül sor.
- ¹⁶ *Christ on Calvary by M. de Munkacsy. Companion to the painting Christ before Pilate*. Exhibited at the 23D street tabernacle West of Sixth Ave. NY, Charles Sedelmeyer. Wanamaker papers # 2188, Box 49, folder 11.; *Christ before Pilate*. Publ. by Cha. Sedelmeyer, Paris, é.n. Wanamaker papers # 2188, box 44, folder 1.; *Christ on Calvary by M. de Munkacsy* Prepared by Charles M. Kurts, editor of „National Academy Notes”. Published for the exhibition, 1888. Wanamaker papers # 2188, Box 49, folder 11.
- ¹⁷ *Christ before Pilate. Christ on calvary by Michael de Munkacsy*. Copyright, 1926, by Rodman Wanamaker. Wanamaker papers # 2188, Box 49, folder 11.
- ¹⁸ Two great pictures by Michael de Munkacsy. *Christ before Pilate. Christ on Calvary*. The Wanamaker collection, é.n., 7.
- ¹⁹ U. o. 3.
- ²⁰ Ld. 1. forrás.
- ²¹ Ld. 2. forrás.
- ²² GIBBONS i. m. 2. vol 76. Fordítása: ANDRÁS i. m. 21.
- ²³ Ld. 3. forrás. A fordításon nincs dátum, s hiányzik mellőle az eredeti levél is, melynek hollétérol a gyűjtemény munkatársai nem tudtak felvilágosítást adni.
- ²⁴ A paletta hollétének kiderítése folyamatban van. Az írásos hagyatékot kezelő intézmény információi szerint az ingóságok je-

- lentős része az Atwater Kent múzeumba került Philadelphiában.
- ²⁵ Wanamaker papers # 2188, Appendix A, drawer 6, Munkácsy címszó
- ²⁶ Uo.
- ²⁷ Ld. 13. jegyzet.
- ²⁸ Ld. a kontextus kifejtését ANDRÁS i. m.
- ²⁹ Kézírással utólag betoldva.
- ³⁰ Wanamaker papers # 2188. Box 49, folder 10, külön álló gépelt irat
- ³¹ Bejegyzés G. Laass lekipásztor aláírással a vendégkönyvbe. Wanamaker papers # 2188, Box 240.
- ³² Bejegyzés Willaim T. Sabni lekipásztor, episzkopális templom, New York, Wanamaker papers # 2188, Box 240.
- ³³ A levélben a nélkül (without) szó a nyomtéték kedvéért alá van húzva.
- ³⁴ Jean Shryock 1965. május 4-én kelt levele John R. Wanamakerhez. Wanamaker papers # 2188, Box 49, folder 12.
- ³⁵ Az angol nyelvű szövegeket az eredeti helyesírással közöljük. Az olvashatatlan részeket szögletesen zárójelk között kiegészítjük. A szerző fordításai.
- ³⁶ A levél folytatódik egyoldalnyi Párizsban írt résszel, aminek azonban már nincsen semmilyen magyar vonatkozása, ezért közlésétől eltekintünk.

Summary

A HUNGARIAN IN AMERICA

New information about the relationship of Mihály Munkácsy and John Wanamaker and about the American context of the Hungarian painter's Trilogy

This annotated publication of newly discovered sources is a continuation of the author's paper entitled "A Hungarian in the United States: Munkácsy's trilogy and the Wanamaker department store." (in.: Angyalokra szükség van. Tanulmányok Bernáth Mária tiszteletére. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Budapest, 2005, 21-34).

John Wanamaker (1838–1922), the famous American merchant was the owner of two Mihály Munkácsy paintings, Christ before Pilate and Golgota, which he bought in 1887. At Easter, the biblical paintings were exhibited in the great hall of his department store. Edit András made thorough researches in the Wanamaker papers (# 2188) at the Historical Society of Pennsylvania, Philadelphia, USA and hereby publishes the most interesting findings in the original language and in Hungarian translation.

The author was after the details of the encounter and the connection between the two, the nature of their relationship and the context of the displays of the paintings. She did find a telegraph in which Munkácsy confirms the visit of Wanamaker to Colpach in 1887. One of the most valuable and informative is the letter written by Wanamaker to his mother, Elizabeth Kochersperger, in which he gives a detailed description about the first encounter of the art collector and the painter and his wife. Unfortunately there was not a word about the condition of the purchase. Among the Wanamaker papers there was a letter from Cecile Munkácsy, the widow of the painter, to Wanamaker, offering him his husband's famous palette. Some minor info and data were found between the personal notes of the author of Wanamaker's biography.